

ΡΩΞΑΝΗ ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΛΟΥΓΓΗ, Αθήναι

Η «ΗΘΙΚΗ» ΤΟΥ Κ. Μ. ΚΟΥΜΑ ΚΑΙ ΤΟ «ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ» ΤΟΥ W. T. KRUG

Τὸ τετράτομο *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* (1818-1820) τοῦ Κ. Μ. Κούμα ἀποτελεῖ μία πλήρη ἐπισκόπηση τοῦ φιλοσοφικοῦ χώρου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης: ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ψυχολογία, λογική, μεταφυσική, αἰσθητική, ἠθική καὶ παιδαγωγική. Ἡ *Ἠθικὴ* τοῦ Κούμα, ἡ ὁποία ἀρχικὰ περιλαμβάνεται στὸν τέταρτο τόμο τοῦ *Συντάγματος Φιλοσοφίας* (1820), ἐπανεκδόθηκε αὐτοτελῶς ἀκόμη δύο φορές, στὰ 1844 καὶ 1852¹. Ἐχομε δηλαδὴ τὴν ἐπανεκδοση ἑνὸς ἔργου τοῦ Διαφωτισμοῦ σὲ μία περίοδο, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται κυρίως ἀπὸ τὴν ἀνάσχεση τῆς κίνησης αὐτῆς². Ὅμως μποροῦν οἱ ἐπανεκδόσεις τῆς *Ἠθικῆς* τοῦ Κούμα ν' ἀποτελέσουν τεκμήρια γιὰ τὴν συνέχιση τῆς φιλοσοφικῆς προσφορᾶς τοῦ Διαφωτισμοῦ σὲ χρόνια, ὅπου ἐκδηλώνονται ἰδεολογίες ἀντίθετες πρὸς τὸ ρεῦμα αὐτό; Μία καταφατικὴ ἀπάντηση δὲν θὰ ἦταν ἐσπευσμένη. Ἐνισχύεται κυρίως ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ *Ἠθικὴ* τοῦ Κούμα δὲν ἀποτελεῖ τὸ μόνο ἔργο ἠθικῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὸ ὁποῖο τυπώνεται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα. Τὰ *Στοιχεῖα τῆς φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς* τοῦ Νεοφύτου Βάμβα³ συναγωνίζονται ἐκδοτικὰ τὴν *Ἠθικὴ* τοῦ Κούμα καὶ τὰ *Στοιχεῖα Ἠθικῆς* τοῦ Βενιαμὶν Λεσβίου διαδίδονται σὲ χειρόγραφη μορφή ὥς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, προκαλώντας τὸν θαυμασμό τῶν ἀναγνωστῶν του⁴. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε ὅτι ἡ πολιτισμικὴ διεργασία τοῦ Διαφωτισμοῦ, στὸν τομέα τῆς ἠθικῆς δὲν ἔπαψε νὰ

1. Ἡ ἐκδοση τοῦ 1844 πραγματοποιήθηκε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν κόρη τοῦ Κούμα, Ἑλένη Κατακοζηνή, ἐνῶ ἡ ἐκδοση τοῦ 1852 στὴν Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὸν Κυρ. Δαρζηλοβίτη. Βλ. Δ. Γκίνης-Β. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863*, Ἀθ. 1939, ἀρ. 10433, 5702. Ὁ Κούμας στὰ 1819 ἐξέδωσε καὶ μία Σύνοψη Ἐπιστημῶν «διὰ τοὺς πρωτοπείρους», μὲ κεφάλαια ἠθικῆς ἐρανισμένα ἀπὸ τὴν *Ἠθικὴ Φιλοσοφία* τοῦ Phil. Lud. Snell (Schnell). Βλ. Γιάννης Καρᾶς, *Καίρης - Κούμας. Δύο πρωτοπόροι δάσκαλοι*, Ἀθ. 1977, 181. Καὶ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Κούμα ἐπανεκδόθηκε μὲ μερικὲς προσθήκες ἀπὸ τὴν Ἑλένη Κατακοζηνή στὴν Ἀθήνα τὸ 1841.

2. Γιὰ τὴν ἀνάσχεση τοῦ Διαφωτισμοῦ, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθ. 1977, 391.

3. Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου, *Τὰ «Στοιχεῖα Ἠθικῆς» τοῦ Βενιαμὶν Λεσβίου καὶ ἡ παιδεία τῆς ΝΑ. Εὐρώπης* (Πρόδρομη ἀνακοίνωση), «Παρνασσός» 16 (1974) 428 ἐπ.

4. Γ. Βαλέτας, *Ἀγιασώτικα χειρόγραφα τοῦ Βενιαμὶν Λεσβίου. Ἕνας ζηλωτὴς τοῦ ἔργου του*, «Αἰολικὰ Γράμματα» 4 (1974) 168 ἐπ.

υφίσταται στὰ χρόνια τοῦ ρομαντισμοῦ καὶ ὅτι ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς συνισταμένες τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

Ἐχομε ἤδη γράψει ἄλλοῦ, ὅτι ὁ Κούμας δέχθηκε στὸ φιλοσοφικό του ἔργο τὴν ἐπίδραση τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας, μὲ τρόπο, καθὼς δηλώνει ὁ ἴδιος, ἐκλεκτικό⁵. Τὸ δὲ Σύνταγμά μου συνεπλήρωσα ἐκλεκτικῶς — ὑπογραμμίζει ὁ Κούμας — φυλάξας τὰ ἀναντίρρητα ἐκείνου μέχρι τῆς σήμερον, καὶ παραλαβὼν ἀπὸ τοὺς ὁπαδούς του, ὅσα μ' ἐφάνησαν ὀρθότερα, καὶ συμποιώσας αὐτὰ μὲ τὸν ἰδιαίτερόν μου τρόπον τοῦ θεωρεῖν τὰ πράγματα, ὅστις εἶναι ἡ αἰτία νὰ φαίνωνται διάφοροι ἀπ' ἀλλήλων ὅλοι σχεδὸν οἱ Καντιακῆς σχολῆς ὑπέρμαχοι⁶. Τὸ Σύνταγμα Φιλοσοφίας στηρίζεται πάνω σὲ ἔργα γερμανῶν καντιανῶν φιλοσόφων· κυρίως ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴν βασίζεται στὸν W. T. Krug, καὶ ὁ Κούμας προσπάθησε νὰ κάνῃ μία σύνθεση τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν μὲ τὶς δικές του ἀντιλήψεις. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ τετάρτου τόμου τοῦ *Συντάγματος Φιλοσοφίας* «περιέχον τὴν πρακτικὴν Φιλοσοφίαν, ἡγουν περὶ Δικαίου, Ἠθικὴν, Ἠθικὴν Θεολογίαν, καὶ ἐπίμετρον αὐτῶν τὴν Παιδαγωγίαν», παρατηροῦμε ὅτι ὁ Κούμας θέλησε κυρίως νὰ περιλάβῃ στὸν τόμο αὐτὸν μία σύνοψη τοῦ τρίτου ἔργου τοῦ Krug, *System der praktischen Philosophie* (1817-1819), τοῦ ὁποῦ οὗ ὁ πρῶτος τόμος *Dikäologie oder philosophische Rechtslehre* ἀντιστοιχεῖ στὸ τμῆμα «περὶ Δικαίου», ὁ δεῦτερος τόμος *Tugendlehre, Aretologie oder philosophische Tugendlehre* στὸ «περὶ Ἠθικῆς» καὶ ὁ τρίτος τόμος *Eusebiologie oder philosophische Religionlehre* στὸ «περὶ ἠθικὴν Θεολογίαν»⁷. Σκοπός

5. Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου, *Ὁ Κωνσταντῖνος Μιχαὴλ Κούμας ὡς φιλόσοφος*, Ἀθ. 1973, ἐπιλεγόμενα στὴν ἐπανεκδόση τῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου τοῦ W.G. Tennemann, *Σύνοψις Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 225-243.

6. Κ. Μ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τ. Α', Βιέννη 1818, 195.

7. «Ὅστις ἐχάρισεν εἰς ἐμὲ τὴν ὕλην . . . τῶν εἰς τὸν τέταρτον καὶ τελευταῖον τόμον ἀκολουθουσῶν ἐπιστημῶν, περὶ Δικαίου καὶ Ἠθικῆς εἶναι ὁ τὴν σήμερον ὀνομαστός εἰς ὅλην τὴν Γερμανίαν φιλόσοφος Κρύγιος», *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τ. Γ' ε'. Τὸ *System der Praktischen Philosophie* τοῦ T.W. Krug κυκλοφόρησε στὸ Καίनिξμπεργκ στὰ 1817-1819. Ὁ W. T. Krug (1770-1842) ὑπῆρξε ὁ διάδοχος τοῦ Κάντ στὴν ἔδρα τῆς φιλοσοφίας στὸ Καίनिξμπεργκ πρὶν διορισθῇ καθηγητῆς στὸ πανεπιστήμιο τῆς Λειψίας. Βλ. *Allgemeine Deutsche Biographie*, Band 17, Λειψία 1883, 222. Θερμὸς φιλέλληνας, ὁ Krug ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821· βλ. Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου, *Ὁ W. T. Krug καὶ οἱ Ἕλληνες. Ἡ Ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ Griechenlands Wiedergeburt*, «Ὁ Ἑρανιστής» 10 (1973) 267 ἐπ. Ὁ Krug ὑπῆρξε πολυγραφώτατος καὶ ἐκλαϊκευτῆς τῆς φιλοσοφίας, παραμένοντας μέσα στὰ πλαίσια τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας. Ὅπως θὰ δοῦμε, προσπάθησε ὥστούτω νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὸν ἰδεαλισμὸ τοῦ Κάντ. Στὴν μελέτη μας *Ὁ Κωνσταντῖνος Μιχαὴλ Κούμας ὡς φιλόσοφος* στὴν σελ. 233. ὑποστηρίξαμε ὅτι ὁ Krug πῆρε τὴν ὑπερβατολογικὴ σύνθεση ἀπὸ τὸν Κάντ, Ἡ Δις Αἴκ. Δώδου στὴν βιβλιοκρισίαν τῆς τῆς ἐκδόσεως τῆς *Συνόψεως τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας*, «Ἑλληνικά» 27 (1974) 400 ἐπ. μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «ἡ ὑπερβατολογικὴ σύνθεση (transzedentale

μας λοιπόν, στὴν μελέτη μας αὐτή, εἶναι νὰ ἐξετάσωμε τίς κατευθυντήριες γραμμὲς τοῦ ἠθικοῦ συστήματος τοῦ Κούμα —τῆς ἔννοιας τῆς ἠθικῆς, τοῦ χώρου καὶ τῶν στοιχείων, τὰ ὅποια τὴν προσδιορίζουν — σὲ συνάρτηση μὲ τὸ *System der praktischen Philosophie* τοῦ Krug⁸.

Ἡ ἠθικὴ εἶναι γιὰ τὸν Κούμα:

Φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη τῶν ἀρχικῶν τῆς τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἐνεργείας νόμων, ἀναφερομένων εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἁρμονίαν τῶν πράξεων· διότι ὁ ἀρχικὸς νόμος τοῦ πρακτικοῦ Λόγου ἀπαιτεῖ καὶ ἀπόλυτον ἁρμονίαν τῶν σπουδῶν καὶ πράξεων· καὶ ἐπειδὴ ἡ τοῦ δικαίου ἐπιστήμη ἀναφέρεται εἰς μόνην τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῶν ἁρμονίαν· ἀναγκαίως ἀπαιτεῖται ἐπιστήμη ἄλλη διδάσκουσα καὶ τῆς ἐσωτερικῆς τοῦ νόμου (H 3).

Παρατηροῦμε ὅτι ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς τοῦ Κούμα εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνος ποὺ προτείνει ὁ Krug στὸν δεῦτερο τόμο τοῦ *System der praktischen Philosophie*. Γράφει ὁ Krug:

Die Tugendlehre als philosophische Disziplin, soll eine Wissenschaft von der ursprünglichen Gesetzen des menschlichen Geistes in Bezug auf die innere Einstimmung der praktischen Thätigkeit sinnlich vernünftiger Wesen sein (T 3).

Ἡ Tugendlehre ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Krug τὴν ἠθικὴ, γιατί ἡ ἀρετὴ (Tugend) χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἐσωτερικὴ ἁρμονία τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ διευκρινίζει ὁ Κούμας, ἀναφέροντας ὅτι:

ἡ ἀπόλυτος αὕτη ἁρμονία τῶν ἐσωτερικῶν μας ἐνεργειῶν ὀνομάζεται ἀρετὴ μὲν ἐκ τοῦ ὑποκειμένου, ἀγαθὸν δέ, ἐκ τοῦ ἀντικειμένου. Καὶ διὰ τοῦτο ὀνομάζει ὁ Κρύγιος τὴν ἠθικὴν Ἀρετολογία (H 3).

Ὁ Κούμας γιὰ νὰ προσδιορίσῃ τὸν ὅρο τῆς ἠθικῆς δίνει στὴν ἔννοια τῆς ἀρετῆς πρωτεύουσα θέση. Ἡ ἀρετὴ γιὰ τὸν Κούμα εἶναι:

ἡ κατὰ τὸ καθῆκον πράξις τοῦ ἀνθρώπου προερχομένη ἀπὸ σέβας ἢ ἀπὸ ἀγάπην πρὸς τὸ ἀγαθόν. Ἀρεταὶ δὲ εἶναι τὰ διάφορα εἶδη, κατὰ τὰ ὅποια ἀναφαίνεται ἡ ἐν γένει ἀρετὴ διὰ μερικῶν καὶ προσδιωρισμένων πράξεων (H 18).

Synthesis) δὲν ἀπαντᾷ στὸν Κάντ· ἀποτελεῖ τὴν βασικὴν ἰδέαν τοῦ συστήματος τοῦ Krug, ὁ ὅποιος ἐπιφέρει ἔτσι οὐσιαστικὴ τροποποίηση στὴν καντιανὴ φιλοσοφία. Δὲν πῆρε ἐπομένως ἀπὸ τὸν Κάντ τὴν ὑπερβατολογικὴ σύνθεση ὁ Κούμας». Ἡ ἄποψη αὕτη παραθεωρεῖ βασικὰ στοιχεῖα τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας, γιατί ἡ ὑπερβατολογικὴ σύνθεση ἀπαντᾶται σὲ ἄρκετὰ σημεῖα μέσα στὴν *Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου*. Βλ. Imm. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, ἐκδ. Weischedel, Wiesbaden 1956, 150. Ὁ Κάντ γράφει γιὰ τὸ Verstand: *Er also übt, unter der Benennung einer transzendentalen Synthesis der Einbildungskraft, diejenige Handlung auf passive Subjekt, dessen Vermögen er ist, aus, wovon wir mit Recht sagen, daß der innere Sinn dadurch affiziert werde* βλ. ἐπίσης σελ. 175.

8. Δίνω λοιπόν ἐδῶ τίς συντομογραφίες, μὲ τίς ὁποῖες ἐφεξῆς θὰ παραπέμπω: H = Κ. Μ. Κούμα, *Ἠθικὴ ἐξαχθεῖσα ἐκ τοῦ Συντάγματος, τῆς Φιλοσοφίας*, ἐν Ἀθήναις 1844. T = W. T. Krug, *System der praktischen Philosophie, zweiter Theil Tugendlehre, Aretologie oder philosophische Tugendlehre*, Königsberg 1818.

Ὁ ὁρισμὸς τῆς ἀρετῆς ἀπὸ τὸν Κούμα δὲν διαφέρει ἀπὸ τὸν ὁρισμὸ τοῦ Krug, ὁ ὁποῖος γράφει:

Tugend überhaupt ist also das pflichtmässige Verhalten eines sinnlich-vernünftigen Wesens aus Pflicht oder aus Liebe zum Guten, Tugenden aber sind die verschiedenen Arten, wie sich die Tugend überhaupt durch eine bestimmte Handlungsweise in Bezug auf gewisse Gegenstände ankündigt (T 59).

Ἡ ἀρετὴ ἔχει ὡς προϋπόθεσή της τὴν ἐλευθερίαν τῆς θέλησης καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἠθικὴ τελειότητα (H 19, 47). ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀτελής καὶ πεπερασμένος, μετὰ ἀπὸ προσπάθειες μπορεῖ νὰ πλησιάσῃ τὴν ἀρετὴν. Ἡ ἀρετὴ γιὰ τὸν Κούμα εἶναι μία σπουδὴ ἀδιάκοπος πρὸς ἐπίτευξιν τῆς τελειότητος καὶ ἀγιότητος, καὶ ἔξισ τοῦ ἐκτελεῖν τὸ ἀγαθόν, ἀκόμη ἢ ἀρετὴ εἶναι αὐξουσα δεξιότης πρὸς τὸ ἀγαθὸν καὶ ἐπιδέχεται ἕναν προσδιορισμὸν κατὰ βαθμούς, εἶναι σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ Krug *Gradbestimmung fähig* (H 19, T 69). Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν κακία, ἢ ὁποία γίνεται ἔξω ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη ὁμῶς προαίρεση. Τόσο ὁ Κούμας ὅσο καὶ ὁ Krug ἀναφέρονται στὴν στωικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ κακό. Ὁ Krug δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀντίληψη αὐτή, ἐνῶ ὁ Κούμας τὴν ἐρμηνεύει, λέγοντας ὅτι οἱ στωικοὶ ἀπέβλεπαν στὸν οὐσιώδη χαρακτήρα τῶν πράξεων καὶ στὸ ἀπαράβατο τοῦ νόμου, ὅταν ἔλεγαν ὅτι ὅλες οἱ κακίες εἶναι τὸ ἴδιο ὅπως καὶ οἱ ἀρετές (H 25-26, T 82). Στὸ σημεῖο αὐτὸ παρατηροῦμε μία ἀπόκλιση τῆς ἐρμηνευτικῆς τοῦ Κούμα ἀπὸ ἐκείνης τοῦ Krug. Ὅμως ὁ Κούμας παραμένει μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἠθικῆς τοῦ Krug καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ κακία ἐπιδέχεται βαθμούς· ἔτσι καὶ ἔχομε τὰ ἀμαρτήματα κατὰ πρόθεση, τὰ κακουργήματα καὶ τὰ πλημμελήματα ἢ σφάλματα· ὁ Krug στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀναφέρει:

Unsittliche Handlungen heissen vorsätzliche oder Bosheitssünden (peccata prohaeretica von προαίρεσις, der Vorsatz), wenn sie unmittelbar aus einer bösen, den Entschluss zur That selbst motivirenden Gesinnung, Nachlässigkeits- oder Schwachheitssünden, κ.τ.λ. (H 27, T 86).

Ὁ Κούμας γιὰ νὰ προσδιορίσῃ τὸν χῶρο τῆς ἠθικῆς καταφεύγει σὲ τρεῖς ἄλλες θεμελιακὲς ἐννοιες ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη τῆς ἀρετῆς: στίς ἐννοιες τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τοῦ πρακτικοῦ λόγου καὶ τοῦ καθήκοντος. Παρ' ὅλες τίς στωικὲς καταβολὲς τῆς ἠθικῆς του, ὁ Κούμας δέχεται τὸν φυσικὸ νόμο μὲ τὴν ἐννοια, ποῦ τοῦ ἔδωσε ὁ Διαφωτισμὸς καὶ ποῦ ἀντιδιαστέλλεται ἀπὸ ἐκείνη τῆς ἀρχαιότητος⁹. Πηγὴ τοῦ φυσικοῦ νόμου δὲν ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Κούμα ἡ φύση ἀλλὰ ὁ λόγος τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος εἶναι νομοδότης τῆς πρακτικῆς τοῦ Ἑγὼ ἐνεργείας (H 3). καὶ ἀκόμη πιὸ συγκεκριμένα ἡ συνείδηση (H 31). *Das innere Gericht wird vom Gewissen gehalten*

9. Ernst Troeltsch, *Das stoich-christliche Naturrecht und das moderne profane Naturrecht*, «Historische Zeitschrift» 106 (1911).

ἀναφέρει ὁ Krug, καὶ ἀκόμη ὅτι ἡ συνείδηση ἀποτελεῖ τὸ *fundamentum moralitatis* (T 104, 15).

Τὸ συνειδὸς τοῦτο δὲν εἶναι ἄλλο τι, εἰ μὴ ἡ κατὰ μᾶλλον καὶ ἥττον εὐκρινὴς συνείδησις τοῦ τῶν πράξεων εἶδους, τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖ ἐν γένει ὁ Λόγος, ὡς ἂν εἶναι ἐλευθέρως καὶ κατὰ τὸ ὁποῖον κρίνεται ἡ πράξις ἀγαθὴ ἢ κακὴ καὶ ἐπομένως εἶναι ἡ συνείδησις τοῦ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ· διὰ τοῦτο ἐμπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ τὸ συνειδὸς ἀρχικὴ καὶ πρωτίστη τῆς Ἠθικῆς βάσις (H 6-7).

Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν πράξεων δὲν ἀρκεῖ μονάχα ἡ συνείδηση, ἀλλὰ ἔχομε ἀνάγκη ἀπὸ ἓναν καθολικὸ νόμο, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ μὴν ἀντιφάσκη μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο ποὺ πράττει ἀλλὰ οὔτε μὲ τοὺς ἄλλους, γεγονὸς τὸ ὁποῖο ἐπικυρώνει τὴν αὐτονομία τοῦ ἴδιου τοῦ Λόγου μὲ τὴν συμφωνίαν τοῦ κοινοῦ καὶ καθολικοῦ (H 8). Ὁ νόμος αὐτὸς ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Κούμα τὸν ὑπέρτατο νόμο τῆς ἀρετῆς ἢ τὴν ὑπερτάτη ἐντολὴ τοῦ καθήκοντος καὶ διατυπώνεται ὡς ἑξῆς: *Πράττε συμφώνως μὲ τὴν ἀξία λογικοῦ ὄντος, ἥγουν εἰς τρόπον, ὥστε ὅλα τὰ δόγματα τῆς θελήσεώς σου νὰ φανερόντωνται ὡς νόμοι δι' ὅλους τοὺς λογικοὺς ἀνθρώπους* (H 8). Ὁ Krug ἐπίσης θεωρεῖ τὴν συνείδηση ὡς τὴν *Ursprüngliche Grundlage der Sittlichkeit* καὶ ὀρίζει ὡς ἑξῆς τὴν ὑπέρτατη ἠθικὴ προσταγὴ (*höchstes Pflichtgebot*):

Du sollst handeln, wie es der Würde eines vernünftigen Wesens gemäss ist, d.h. so, dass alle Maximen deines Willens sich als Gesetze für alle vernünftigen Wesen offenbaren (T 18).

Ὁ ἠθικὸς αὐτὸς νόμος εἶναι καθαρὰ πρακτικὸς, ἐπειδὴ βασικὰ ὁ λόγος πηγαῖα καὶ ἀπὸ τοῦ ὅτι ἐκφράζεται καὶ πραγματώνεται μέσα ἀπὸ λογικὰ ὄντα. Ὁ Κούμας ἀντιδιαστέλλει τὴν ἔννοια τοῦ νόμου ἀπὸ ἐκείνη τοῦ δόγματος:

Δόγμα μὲν ἠθικῶς ὀνομάζομεν ἀρχὴν ἢ πρακτικὸν ἀξίωμα ἐκ τοῦ ὑποκειμένου, κατὰ τὸ ὁποῖον διευθύνει τὰς πράξεις τοῦ ὁ καθ' ἑκάστα ἄνθρωπος· νόμος δέ, ἀρχὴν ἢ πρακτικὸν ἀξίωμα ἐκ τοῦ ἀντικειμένου, κατὰ τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ πράττωσιν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι (H 8).

Τὸ δόγμα λοιπὸν γιὰ τὸν Κούμα, γιὰ ν' ἀποκτήσῃ ἠθικὴ ἀξία πρέπει ν' ἀναχθῇ σὲ νόμο. Ἡ ἀντιδιαστολὴ Δόγμα - Νόμος, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Κούμας, εἶναι ἡ ἴδια ποὺ κάνει ὁ Krug, ἀλλὰ βέβαια καὶ προηγουμένως ὁ Kant, στὸ σχῆμα *Maxime - Gesetz*, δίνοντας στὴν *Maxime* μία ὑποκειμενικὴ χροιά καὶ στὴν *Gesetz* ἓναν ἀντικειμενικὸ προσδιορισμὸ (T 18). Ἀκόμη ὁ πρακτικὸς νόμος ἔχει γιὰ τὸν Κούμα ὅπως καὶ γιὰ τὸν Krug μία θρησκευτικὴ χροιά, γιατί βρίσκεται σύμφωνος μὲ τὴν θεία θέληση· ἂν ἡ θεία θέληση ἦταν ἀντίθετη στὸν ἀνθρώπινο λόγο, θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ τὸν δημιουργήσῃ ὁ Θεὸς τοιοῦτον, ὥστε, καθὸ τοιοῦτος, ἥγουν Λόγος ἐλεύθερος ἀπὸ πάθη, νὰ ἀντιφέρεται εἰς τὰς προσταγὰς του (H 4).

Ἡ διατύπωση τῆς ἠθικῆς προσταγῆς ἀπὸ τὸν Krug ἀποτελεῖ τὴν πρώτη

της μορφῇ, τὴν ὁποία ἔδωσε ὁ Κάντ στὴν *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* καθὼς καὶ στὴν *Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου*. Ἀλλὰ τόσο ὁ Krug ὅσο καὶ ὁ Κούμας θεωροῦν τὴν ἠθικὴ αὐτὴ προσταγὴ ἀρχέγονη καὶ τὸν Ζήνωνα Κιτιέα ὡς τὸν πρῶτο φιλόσοφο ποὺ τὴν διατύπωσε, προσθέτοντας ὅτι εἰς τοὺς μεταγενέστερους χρόνους, ὁ νόμος οὗτος ἔμεινεν ἀνεξήγητος ἕως οὗ μᾶς τὸν ἀνακαίνισε καὶ τὸν διεσαύφησεν ἀκριβέστερον ὁ Κάντιος (H 9). Ἡ ἀποδοχὴ λοιπὸν τῆς πρώτης μορφῆς τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς ἀπὸ τὸν Κούμα ὀφείλεται στὴν ἐπιλογὴ τῆς ἀπὸ τὸν Krug. Ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ παρέκκλιση ἀπὸ τὴν καντιανὴ φιλοσοφία, ἀφοῦ ἡ διατύπωση τῶν Krug-Κούμα εἶναι λέξη πρὸς λέξη ἐκείνης τοῦ Κάντ ἀλλὰ γιὰ μία αὐτούσια παράδοση τοῦ στοιχείου αὐτοῦ. Ἐκεῖνο ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Krug μὲ τὴν διδασκαλία του εἶναι νὰ ἀπλοποιήσῃ τὶς ἐρμηνευτικὲς δυσκολίες τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας, ἐπιχειρώντας ἕναν συγκερασμὸ τοῦ ἰδεαλιστικοῦ συστήματος τοῦ Κάντ μὲ τὶς περισσότερες ρεαλιστικὲς θεωρίες συγχρόνων του φιλοσόφων¹⁰.

Ἡ ἠθικὴ τόσο γιὰ τὸν Krug ὅσο καὶ γιὰ τὸν Κούμα μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ καὶ διδασκαλία καθηκόντων. Ὁ Krug παρατηρεῖ:

In einer andern Hinsicht ist die Tugendlehre mehr als blosse Pflichtenlehre. Denn diese hätte nur zu bestimmen, welche Handlungen unter dem Pflichtbegriffe stehen (T 8-9).

Ὁ Κούμας γράφει:

Ἡ ἐπιστήμη αὕτη, ἐὰν ὀνομασθῇ διδασκαλία τῶν καθηκόντων, δὲν θέλει διακρίνεσθαι ἀπὸ τὴν τοῦ δικαίου, ἥτις διδάσκει καὶ αὐτὴ τὰ πρὸς τὰ δίκαια τῶν ἄλλων καθήκοντα. . . ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐκδεχθῶμεν τὸν ὅρον μὲ σημασίαν μερικωτέραν. Ὡσαύτως δὲ μερικώτερον πρέπει νὰ ἐκλάβωμεν καὶ τὸν ὅρον Ἠθικὴν, ἐπειδὴ καὶ ἡ τούτου σημασία περιλαμβάνει τὴν τοῦ δικαίου ἐπιστήμην, ἥτις διδάσκει τὰ δίκαια, ἐκ τῆς θεωρίας τῶν ὁποίων μορφόνηται τὸ ἀνθρώπινο ἦθος (H 4).

Ἡ διατύπωση αὐτὴ τοῦ Κούμα ἀντιστοιχεῖ στὰ ἴδια τὰ λόγια τοῦ Krug, ὁ ὁποῖος λέει:

Wenn man die Tugendlehre eine Pflichtenlehre (doctrina de officiis) nennt, so wird sie dadurch nicht hinlänglich von der Rechtslehre unterschieden. Denn diese handelt auch von Pflichten, nämlich solchen, die fremden Rechten entsprechen und darum erzwingbar sind. . . so kann man allerdings die Tugendlehre als eine Pflichtenlehre betrachten, muss aber dann diesen Ausdruck in einer beschränkten Bedeutung nehmen, weil er sonst auch die Rechtslehre unter sich befassen würde (T 8).

10. Ὁ Johann Carl Friedrich Rosenkranz, *Geschichte der Kant'schen Philosophie*, Königsberg 1840, σελ. 305 ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ γιὰ τὸν Krug: «Θὰ ἔσφαλε κανεῖς παίρνοντας τὸν Krug γιὰ ἕναν μεγάλο φιλόσοφο, ἀλλὰ θὰ ἦταν ἄδικο ἂν παραγνώριζε τὶς ὑπηρεσίες του γιὰ τὴν ἐξάπλωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν φιλοσοφία, γιὰ τὴν ἀπαίτηση ἐνὸς ἀληθινὰ ὀρθολογικοῦ θρησκευτικοῦ καὶ πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ κυρίως ἂν τοῦ ἀρνηθῇ κανεῖς μία τέλεια συνέπεια».

Ὁ προσδιορισμὸς αὐτὸς τοῦ χώρου τῆς ἠθικῆς φανερῶνει μία ἐξάρτηση τῆς ἠθικῆς ἀπὸ τὸ δίκαιο, ἀντίληψη διαδεδομένη στὸν γαλλικὸ καὶ γερμανικὸ Διαφωτισμὸ καὶ ἡ ὁποία ἐγίνε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς περισσότερους στοχαστὲς τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ συσχετισμὸς ἠθικῆς καὶ δικαίου ἐγίνε ἀποδεκτὸς ἀπὸ τὸν Κοραῆ στὰ *Προλεγόμενά* του στὴν ἐκδοσὴ τῶν *Ἠθικῶν* τοῦ Ἀριστοτέλη¹¹, ἀπὸ τὸν Νεόφυτο Δούκα στὰ *Στοιχεῖα Ἠθικῆς* του¹² καὶ ἀπὸ τὸν Βενιαμὶν Λέσβιο στὸ ἀντίστοιχο ἔργο του¹³. Ὅμως ὁ Κούμας προχωρεῖ ἀκόμη περισσότερο στὸν συσχετισμὸ αὐτὸν καὶ ἐφαρμόζει στὴν ἠθικὴ τὴν διαίρεση, ποὺ ἤδη εἶχε κάνει στὸν χώρο τοῦ δικαίου, δέχεται ὅτι ὅπως ἔχομε καθαρὸ καὶ ἐφαρμοσμένο δίκαιο, ἀνάλογα ἔχομε καθαρὴ καὶ ἐφαρμοσμένη ἠθικὴ.

Καὶ ἡ μὲν πρώτη ἐκθέτει τὰς ἠθικὰς ιδέας καὶ θέσεις, καθὼς ἀναφέρονται ἐν γένει εἰς τὸν λογικὸν ἄνθρωπον, καὶ ἐπομένως χωρὶς τινὰ ἰδιαιτέραν ἐφαρμογὴν εἰς τὰς ἐμπειρικὰς καταστάσεις καὶ τροπολογήσεις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως· ἡ δὲ δευτέρα ἐφαρμόζει τὰς αὐτὰς εἰς τὴν ἐμπειρικὴν κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ εἰς τὰς ἐκ ταύτης πηγάζουσας πρὸς τὸν αἰσθητὸν κόσμον σχέσεις του (Η 5).

Αὐτὴ ἡ σχέση ἠθικῆς καὶ δικαίου εἶναι ποὺ καθιστᾷ χρησιμοποιοῦσιμη τὴν ἠθικὴ μέσα στὴν ζωὴ. Ὁ Κrug παραδέχεται ὅτι ἡ συσχέτιση αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ κάτι τὸ καινούργιο γιὰ τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ ἀλλὰ ἀναφέρεται σὲ ἔργα τοῦ Σενέκα, τοῦ Ἀρίστωνος τοῦ Χίου καὶ τοῦ Κλεάνθη. Μονάχα ὅταν γνωρίζη ὁ ἄνθρωπος τὰ καθήκοντά του ὡς πολίτη, μπορεῖ τότε νὰ ὀρίση καὶ τὰ ἠθικά του καθήκοντα.

Πρὶν προχωρήσωμε στὶς ἀντιλήψεις τοῦ Κrug καὶ τοῦ Κούμα γιὰ τὴν καθαρὴ καὶ ἐφαρμοσμένη ἠθικὴ, θὰ θέλαμε νὰ προσθέσωμε ὅτι ὁ Κούμα στὴν *Ἠθικὴ* του δίνει ἐπίσης τὸν καντιανὸ ὀρισμὸ τῆς ἠθικῆς ὡς ἀσκητικῆς, ὡς ἄσκησης δηλαδὴ τῆς ἀρετῆς:

Διὰ τοῦτο εἰς τὸ τέλος καθενὸς μέρους θέλει ταχθῆν κεφάλαιον περὶ τοῦ Πῶς πρέπει νὰ ἀσκώμεθα τὴν ἀρετὴν· ὀνομάζουσι δὲ τὴν σήμερον πολλοὶ τῆς Γερμανίας Φιλόσοφοι τὸ μέρος τοῦτο Ἀ σ κ η τ ι κ ῆ ν (Η 5).

Ὁ Κrug γράφει σχετικὰ:

Jene nennt man auch E t h i k schlechtweg oder im engsten Sinne, diese A s k e t i k (von ἄσκησις, exercitatio scil. virtutis) (Τ 12).

Ἐπομένως μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ προσδιορισμοὶ τῆς ἠθικῆς ἀπὸ τὸν Κούμα εἶναι αὐτούσια παρμένοι ἀπὸ τὸ *System der praktischen Philosophie* τοῦ Κrug. Καὶ γιὰ τοὺς δύο αὐτοὺς φιλοσόφους ἡ ἠθικὴ εἶναι ἀρετολογία, διδασκαλία καθηκόντων καὶ ἀσκητικὴ.

11. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, ἔκδ. Ἀδ. Κοραῆ. Παρίσι 1822, Προλεγόμενα.

12. Νεόφυτος Δούκας, *Στοιχεῖα τῆς φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς*, 1818, 209 ἐπ.

13. Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου, *Τὰ «Στοιχεῖα Ἠθικῆς»*, ὁ.π., 431.

Ἄς ἐπανέλθουμε στὸν διαχωρισμὸ τῆς ἠθικῆς σὲ καθαρὴ καὶ ἐφαρμοσμένη καὶ ἄς ἐξετάσουμε πῶς τὸν ἀντιλαμβάνεται τόσο ὁ Κούμας ὅσο καὶ ὁ Krug. Στὴν καθαρὴ ἠθικὴ ὁ Κούμας ἐξετάζει τὶς ἀρχὲς τῆς ἠθικῆς, τὸ τί εἶναι ἀρετὴ, ἀμάρτημα καὶ κακία, καθὼς καὶ κατὰ πόσο μία πράξη εἶναι ἠθικὴ ἢ ὄχι· ἐξετάζει ἀκόμη ποιὲς εἶναι οἱ ἀρετὲς καὶ ποιά εἶναι τὰ καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν ἐφαρμοσμένη ἠθικὴ, ὁ Κούμας διαπραγματεύεται

τὰς ἠθικὰς ιδέας καὶ ἀρχάς, καθὼς δύνανται νὰ ἐφαρμοσθῶσιν εἰς τὴν πεῖραν, καὶ εἰς τὰς παντοδαπὰς σχέσεις τοῦ εἰς τὸν αἰσθητὸν κόσμον ζῶντος ἀνθρώπου, διὰ τοῦτο ὀνομάζεται καὶ ἠθικὴ ἀνθρωπολογία, ἢ ἀνθρωπολογικὴ ἠθικὴ (H 57).

Στὸν χῶρο τῆς ἐφαρμοσμένης ἠθικῆς ἀνήκει ἡ διδασκαλί· καθηκόντων· πρῶτα τὰ καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἑαυτὸν του, τὰ ὅποια ἀφοροῦν στὴν διατήρησιν τῆς ζωῆς καὶ ὕστερα πρὸς τοὺς ἄλλους, τὰ κοινωνικὰ δηλαδή καθήκοντα καὶ τελευταῖα ἐξετάζει τὴν ἄσκησιν τῆς ἀρετῆς μὲ τοὺς κανόνες της. Ὁ διαχωρισμὸς τῆς καθαρῆς καὶ ἐφαρμοσμένης ἠθικῆς τοῦ Κούμα εἶναι ὁ ἴδιος πού συντελεῖται ἀνάμεσα στὴν *reine* καὶ *angewandte Tugendlehre* τοῦ Krug (T 9-10). Ἀκόμη ὁ ὀρισμὸς τῆς ἐφαρμοσμένης ἠθικῆς ὡς ἠθικῆς ἀνθρωπολογίας ἢ ἀνθρωπολογικῆς ἠθικῆς εἶναι παρμένους ἀπὸ τὴν ἠθικὴ τοῦ Krug:

Da die angewandte Tugendlehre die sittlichen Begriffe und Grundsätze auf die empirische Lage und die daraus hervorgehenden mannichfaltigen Verhältnisse des Menschen in der Sinnenwelt bezieht, so heisst sie auch eine moralische Anthropologie oder richtiger eine anthropologische Moral (T 177).

Γιὰ τὸν Κούμα ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ διατηρήσῃ τὸν ἑαυτὸν του καὶ τὸ εἶδος του καθὼς καὶ νὰ συνδεθῇ μὲ τοὺς ὁμοίους του μέσα στὰ πλαίσια τῆς κοινωνίας. Ἐκ τῆς τριπλῆς ταύτης σπουδῆς του — ἐξηγεῖ ὁ Κούμας—ἀναπηγάζει ὁ ρημητικὴ τὶς ἀγάπην πρὸς τὸν ἑαυτόν του καὶ φιλανθρωπίαν, ἥτις ὀνομάζεται ὁρμὴ πρὸς τὴν ζωτικότητα (H 58). Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκριβῶς ἔτσι ἐκφράζεται καὶ ὁ Krug: *aus diesem dreifachen Streben entspringt zuvörderst eine bloss in sich selbst artige Selbst- und Menschenliebe* (T 179). Ὅμως πέρα ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς ὁρμὲς ὁ ἄνθρωπος κατευθύνεται πρὸς δύο σκοπούς: τὴν εὐδαιμονία καὶ τὴν τελειότητα.

Ἐμποροῦν λοιπὸν ὅλοι αἱ μερικαὶ τῶν καθηκόντων ἐντολαὶ νὰ συμπεριληφθῶσιν εἰς δύο κυριωτέρας ἐντολάς. Ζήτει τὴν εὐδαιμονίαν (καὶ σεαυτοῦ καὶ τῶν ἄλλων). Ζήτει τὴν τελειότητα (καὶ σεαυτοῦ καὶ τῶν ἄλλων). Συνέχονται δὲ οἱ δύο σκοποὶ τόσον ἀκριβῶς, ὥστε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ σπουδὴ τῆς εὐδαιμονίας φέρει καὶ τὴν τελειότητα, καὶ ἡ ταύτης ἐπιταχύνει ἐκείνην (H 61).

Ὁ Κούμας ἀντιδιαστέλλει τὴν εὐδαιμονία ἀπὸ τὴν μακαριότητα, ἐπειδὴ ἡ εὐδαιμονία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνάπαυσιν τῶν χρειῶν του, καὶ τὴν πλήρωσιν τῶν ἐπιθυμιῶν του· καὶ ἐπειδὴ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προέρχεται ἀπροαιρέτως ἀπὸ ἐξωτερικὰς

περιστάσεις, διὰ τοῦτο ὀνομάζεται εὐδαιμονία, ὡς δαίμονος τάχα τινὸς ἀποτέλεσμα· διαφέρει δὲ ἀπὸ τὴν μακαριότητα, ἣτις εἶναι κατάστασις ἐσωτερικῇ ἀποτελουμένη ἀπὸ τὴν τελείαν τήρησιν τῶν τῆς ἠθικῆς νόμων. Τελειότης δὲ εἶναι, τὸ νὰ ἔχῃ ὁ ἄνθρωπος ἀνελλιπῶς ὅλα τὰ οὐσιώδη του μέρη οὕτω διατεθειμένα, ὥστε νὰ ἐνεργῶνται δι' αὐτῶν, ὅσον εἶναι δυνατόν ἐντελῶς, τὰ ἔργα των (H 62).

Τὸ τμῆμα τῆς ἠθικῆς ποὺ ἐξετάζει τὸν τρόπον καὶ τὸ εἶδος, κατὰ τὸ ὅποιον ἐκτελούμενα καὶ τὰ δύο [ἐννοεῖ τὴν εὐδαιμονία καὶ τὴν τελειότητα] ἐμποροῦν νὰ εἶναι σύμφωνα μὲ τὸν σκοπὸν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ὁ Κούμας τὸ ὀνομάζει ἠθικὴ τελεολογία (H 62). Αὕτῃ ἡ ἠθικὴ τελεολογία, ὅταν ἡ ἀτομικὴ εὐδαιμονία καὶ ἡ ἀτομικὴ τελειότητα θεωρηθοῦν μέσα σὲ εὐρύτερα πλαίσια, μπορεῖ νὰ καταλήξῃ σὲ μία γενικὴ τότε ἠθικὴ ἀρχή, ἡ ὁποία διατυπώνεται ὡς ἑξῆς: Ζήτει τὴν κοινὴν ἀπάντων εὐδαιμονίαν καὶ τελειότητα (H 63).

Ἡ θεωρία τοῦ Κούμα γιὰ τὴν εὐδαιμονία καὶ τὴν τελειότητα δὲν διαφέρει σὲ τίποτα ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Krug, τὸν ὅποιον ἀκολουθεῖ κατὰ γράμμα. Ὁ Krug γράφει:

Wie mannichfaltig auch die Zwecke des Menschen im Besondern sein mögen, so lassen sie sich doch im Allgemeinen auf zwei Hauptzwecke zuruckführen: Glückseligkeit und Vollkommenheit. Es lassen sich also auch alle besondern Pflichtgebote unter den beiden Hauptgeboten zusammenfassen: Streben nach (eigner und fremder) Glückseligkeit! und: Streben nach (eigner und fremder) Vollkommenheit!—wie wohl beide Zwecke so genau zusammenhangen, dass ein den meisten Fällen das pflichtmässige Streben nach Glückseligkeit auch die Vollkommenheit und das pflichtmässige Streben nach Vollkommenheit auch die Glückseligkeit befördern wird (T 187-188).

Βλέπομε ἐδῶ ὅτι ὁ Krug δίνει τοὺς ὁρισμοὺς τῆς Glückseligkeit, τῆς Vollkommenheit καὶ τῆς sittliche Zwecklehre, δηλαδὴ τῆς ἠθικῆς τελεολογίας, τοὺς ὁποίους ἐπαναλαμβάνει ὁ Κούμας.

Glückseligkeit ist ein Zustand, in welchem der Mensch sich wohl fühlt, und heisst daher auch Wohlsein. Sie ergibt sich aus der Befriedigung gewisser Bedürfnisse, aus der Erfüllung gewisser Wünsche, es mögen nun diese natürlich oder erkünstelt sein.

Ἐνῶ γιὰ τὴν *Vollkommenheit*, διευκρινίζει ὁ Krug:

ist dagegen ein Zustand, wo der Mensch nicht nur alles hat, was zu seinem Wesen gehört, sondern es auch auf die Art und in dem Grade hat, als es zur Erreichung seiner Bestimmung nothwendig ist (T 188-189).

Ἀκόμη γιὰ τὴν ἠθικὴ τελεολογία γράφει ὁ Krug:

Denn wie es ein Pflichtwidriges Streben nach Glückseligkeit und Vollkommenheit geben kann, so muss es auch ein Pflichtmässiges Streben nach diesen Zwecken geben; und davon ist eben in der angewandten Moral die Rede, weshalb man auch diese eine sittliche Zwecklehre (Teleologia ethica s. moralis) nennen kann (T 191).

Ὁ Krug ἐπιφέρει μία μετατροπὴ στὴν ἠθικὴ τοῦ Κάντ, τοποθετώντας τὴν τελειότητα σὲ ἴση μοίρα μὲ τὴν εὐδαιμονία. Γιὰ τὸν Κάντ ἡ εὐδαιμονία ἔχει ὡς συμπλήρωμα τὴν ἀρετὴ, πράγμα ποὺ ἐπιτρέπει στὸν ἄνθρωπο νὰ φθάσῃ στὸ ἀπόλυτο ἀγαθόν¹⁴. Ὅμως τὸ ζήτημα τῆς σχέσης αὐτῆς μεταξὺ εὐδαιμονίας καὶ ἀρετῆς εἶναι ποὺ τελικὰ ὠδήγησε τὸν Κάντ στὴν ἀντινομία τοῦ πρακτικοῦ λόγου: ἀφ' ἑνὸς ἡ εὐδαιμονία δὲν πρέπει ν' ἀποτελῇ τὸ κίνητρο τῆς ἀρετῆς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι τὸ αἶτιο τῆς εὐδαιμονίας. Ἡ ἀντινομία δὲν θὰ εὑρίσκει λύση, ἂν ὑπῆρχε μονάχα ὁ κόσμος τῶν φαινομένων, ἐνῶ αἴρεται, ὅταν δεχθοῦμε τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἔλλογου δημιουργοῦ τῆς φύσης ὡς αἰτία τῆς νοηματικῆς σύνδεσης ἀνάμεσα στὴν εὐδαιμονία καὶ τὴν ἀρετὴ. Ὁ Krug ἀποφεύγει τὴν ἀντινομία αὐτή, θέτοντας τὴν ἐνότητα τοῦ θεωρητικοῦ λόγου μὲ τὸν πρακτικὸ λόγο.

Wenn übrigens einige Moralisten mit Kant (in der Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft, S. 14) die Anlage zur P e r s ö n l i c h k e i t noch von der Anlage zur V e r n ü n f t i g k e i t unterscheiden, weil es sich wohl denken lassen, dass ein vernünftiges Wesen nur theoretisch, aber nicht praktisch vernünftig sei: so ist diess eine leere Abstraktion. Die Vernunft ist eine und dieselbe im Theoretischen, wie im Praktischen (T 185-186).

Τὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Κούμας τὸ ἀποσιωπᾷ, πράγμα ποὺ φανερώνει ἀφ' ἑνὸς τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸν Krug καὶ ἀφ' ἑτέρου καὶ τὴν ἐπιθυμία του νὰ παρουσιάσῃ ἓνα κείμενο χωρὶς δυσκολίες γιὰ τὴν κατανόησή του.

Θέτοντας ὡς ἠθικὸ σκοπὸ τὴν εὐδαιμονία, αὐτὸ δὲν θὰ πῇ ὅτι ὁ Krug καὶ κατεπακόλουθα ὁ Κούμας τάσσονται ὑπὲρ τοῦ εὐδαιμονισμοῦ. Ἀκολουθώντας σ' αὐτὸ τὸν Κάντ θεωροῦν τὸν εὐδαιμονισμό ὡς μία ἀπλῆ ἀνάπαυσιν τῶν αἰσθήσεων, ἥγουν αἰσθητικὴν καὶ κτηνώδη κατάστασιν, μ' ὅλον ὅτι ἐμποροῦν νὰ τὴν ὀνομάσουν οἱ προστάται της, ἐ ξ ε υ γ ε ν ι σ μ ῆ ν καὶ α ἰ σ θ η μ α τ ι κ ῆ ν κατάστασιν (H 10). Γράφει ὁ Krug:

Es ist aber offenbar dass dadurch die S i t t l i c h k e i t ganz und gar in das Gebiet der S i n n l i c h k e i t gezogen oder der M o r a l i s m u s in einen blossen (wenn auch vielleicht etwas verfeinerten oder, wie man es nennt, veredelten) S e n s u a l i s m u s verwandelt wird (T 35).

Τόσο ὁ Krug ὅσο καὶ ὁ Κούμας ἀπορρίπτουν τὸν εὐδαιμονισμό ὅπως καὶ τὸν πυρρωνισμό (H 25).

Προϋπόθεση τῆς τελειότητος καὶ τῆς εὐδαιμονίας εἶναι γιὰ τὸν Κούμα ἡ παιδεία, ἡ καλλιέργεια δηλαδὴ καὶ ἡ ὅσον ἐνδέχεται ἐλευθέρᾳ χρῆσις τῶν φυσικῶν δυνάμεων καὶ ἔξεων τοῦ ἀνθρώπου. Διασαφηνίζει ὁ Κούμας:

Διὰ τοῦτο ἀπαγορεύεται ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸ πρὸς τοὺς ἄλλους καθῆκον νὰ προστάζῃ τοὺς ἄλλους ν' ἀκολουθῶσι τὰς ἰδίας του θεωρίας εἰς τὰς πληροφορίας καὶ πράξεις των· καὶ

14. Imm. Kant, *Kritik der praktischen Vernunft*, Ἀμβούργο 1952, ἔκδ. Vorländer, 144.

νὰ τοὺς κρατῇ δεσμευμένους μὲ τὴν ἀμάθειαν, ἀπάτην, δεισιδαιμονίαν, ἀπιστίαν, ἀναισθησίαν, κακίαν. Προστάζεται δὲ ἐξ ἐναντίας νὰ συνεργῇ εἰς ἐξάπλωσιν τῆς γνησίας παιδείας, τῆς ἀληθινῆς πίστεως, τῆς ἀγαθῆς αἰσθήσεως τῶν καλῶν, καὶ τῆς ἰσονόμως ἐλευθέρως ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου (H 93).

Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ τὰ λόγια τοῦ Krug εἶναι τὰ ἑξῆς:

Da die Vollkommenheit und Glückseligkeit, das physische und moralische Wollsein der Menschen vornehmlich von der Kultur und dem möglichst freien Gebrauche ihrer natürlichen Fähigkeiten und Kräfte abhängt: so ist ferner durch die Pflicht gegen andre sowohl alle Unduldsamkeit, wodurch die Freiheit des Menschen in seinem Ueberzeugungen und Handlungen seiner eignen Einsicht und Entschliessung zu folgen beschränkt wird, als auch jede absichtliche Unterhaltung und Beförderung der Unwissenheit, des Irrtums, des Aberglaubens, des Unglaubens, der Geschmacklosigkeit und der Lasterhaftigkeit verboten; geboten hingegen alles, was zur Beförderung und Verbreitung der echten Aufklärung, des wahren Glaubens, des guten Geschmacks, der Sittlichkeit und der gesetzlich freien Wirksamkeit der Menschen überhaupt dienen kann. Hieraus erhellet zugleich, dass Wahrhaftigkeit ebensowohl Pflicht gegen andre als gegen uns selbst ist (T 292-293).

Ὅπως βλέπομε καὶ ἐδῶ ὁ Κούμας ἀκολουθεῖ κατὰ γράμμα τὸ κείμενο τοῦ Krug.

Ὁ ἠθικὸς τύπος τοῦ ἀνθρώπου, στὸν ὁποῖο ὁδηγεῖ τὸ ἠθικὸ σύστημα τοῦ Κούμα εἶναι ὁ τύπος τοῦ κοσμοπολίτη. Κοσμοπολιτισμὸς γιὰ τὸν Κούμα εἶναι ἡ φιλανθρωπία, ὅταν ἀναφέρεται σ' ὁλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο γένος. Καὶ προσθέτει ὁ Κούμας:

Εἶναι λοιπὸν αὕτη ἀπεριόριστος τις σπουδὴ τοῦ νὰ ἐκτείνῃ τελειότητα καὶ εὐδαιμονίαν εἰς τοὺς ἀνθρώπους παντὸς χρόνου καὶ τόπου, ὅσον συγχωροῦν αἱ περιορισμέναι δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ γνήσιος κοσμοπολίτης πρέπει νὰ ᾔηται καὶ χρηστὸς οἰκοδεσπότης· καὶ ἐν γένει ἐνάρετος ἄνθρωπος (H 107).

Τὴν ἴδια ἔννοια τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ (Weltbürgersinn) ἀναφέρει καὶ ὁ Krug, ὁ ὁποῖος γράφει:

Die Menschenliebe auf das ganze Menschengeschlecht bezogen heisst Weltbürgersinn (Kosmopolitismus). Dieser besteht also in einem unbeschränkten Gemeingeiste oder in dem Bestreben, Vollkommenheit und Glückseligkeit unter den Menschen aller Zeiter und Länder so weit zu verbreiten, als es die beschränkten Kräfte des Einzelnen nur immer gestatten mögen. Der echte Kosmopolit kann und soll daher ebensowohl ein wahrer Patriot, als ein würdiger Hausvater oder überhaupt ein guter Mensch sein (T 329).

Ἡ ἔννοια τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ εἶναι βέβαια ἔννοια καντιανή, νομίζουμε ὅμως ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον τὴν ἀντιλαμβάνεται ὁ Krug καὶ σὲ συνέχεια ὁ Κούμας παρουσιάζει μία ἀπόκλιση πρὸς τὴν ἠθική. Ὁ Καντ μιλεῖ γιὰ τὸν κοσμοπολιτισμὸ κυρίως ὡς μία πραγματοποίηση τῆς ἠθικῆς στὸ πολιτικὸ πεδίο, ἐνῶ ὁ Krug τὴν θεωρεῖ ὡς ἓνα ἠθικὸ ὄρο. Στὸ ἔργο του

Anthropologie in pragmatischer Absicht ὁ Κάντ δίνει τὸν ἐξῆς ὅρισμό τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ:

Die das friedliche Beisammensein nicht entbehren und dabei dennoch einander beständig widerwärtig zu sein nicht vermeiden können; folglich durch wechselseitigen Zwang unter von ihnen selbst ausgehenden Gesetzen zu einer beständig mit Entzweiung bedrohten, aber allgemein fortschreitenden Koalition in eine weltbürgerliche Gesellschaft (cosmopolitismus) sich von der Natur bestimmt fühlen: welche an sich unerreichbare Idee aber kein konstitutives Prinzip (der Erwartung eines mitten in der lebhaftesten Wirkung und Gegenwirkung der Menschen bestehenden Friedens), sondern nur ein regulatives Prinzip ist: ihr als der Bestimmung des Menschengeschlechts nicht ohne gegründete Vermutung einer natürlichen Tendenz zu derselben fleissig nachzugehen¹⁵.

Ὁ κοσμοπολιτισμός τοῦ Κάντ ἔχει κυρίως σχέση με τὴν ἰδέα τοῦ γιὰ μία συνεχῆ εἰρήνη, ἐνῶ ὁ κοσμοπολιτισμός τοῦ Krug ἀναφέρεται ὡς ἓνα καθήκον πού ἔχει ὁ ἄνθρωπος πρὸς τοὺς ἄλλους¹⁶. Ἐχομε ἐδῶ ἀκόμη μία παρέμβαση τοῦ δικαίου μέσα στὸν χῶρο τῆς ἠθικῆς τοῦ Krug.

Ἡ ἐξέταση τῆς ἠθικῆς τοῦ Κούμα, τὴν ὁποία ἐπιχειρήσαμε στὴν μελέτη μας αὐτή, μᾶς ὠδήγησε στὰ ἐξῆς συμπεράσματα. Ἡ ἐπιλογή τοῦ Krug ἀπὸ τὸν Κούμα, δὲν ἦταν τυχαία γιὰ τὴν θέληση ἀφ' ἑνὸς νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὸν φορμαλισμό τοῦ Κάντ καὶ νὰ ἀνασυνδεθῇ μέσα ἀπὸ τὴν θεωρία τοῦ εὐδαιμονισμοῦ μετὰ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία· γεγονὸς πού εἶναι, περισσότερο ἐμφανὲς στὸν Krug παρὰ στὸν Κάντ. Βασικὰ λοιπόν, ὁ Κούμας ἀκολουθεῖ σχεδὸν αὐτούσια τὴν Ἀρετολογία τοῦ Krug, σὲ ὅλη τῆς τὴν ἔκταση. Παραλείπει ὠρισμένες ἐπιδεικνύουσες συζητήσεις τοῦ Krug, ἀλλὰ μένει πιστὸς στὸ κυρίως κείμενο τοῦ *System der praktischen Philosophie*. Ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴ τοῦ Krug μποροῦμε νὰ κάνωμε τὶς ἐξῆς παρατηρήσεις: ἡ ἠθικὴ τοῦ Krug παίρνει ἀπὸ τὸν Κάντ τὰ βασικὰ στοιχεῖα (κατηγορικὴ προσταγή, ἔννοια τοῦ καθήκοντος, τῆς ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας) ἀλλὰ δὲν καταλήγει στὴν ἀντινομία τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ὁ Krug ξεπερνᾷ τὸ πρόβλημα αὐτὸ μετὰ τὴν ἀρνηση διαφορᾶς ἀνάμεσα στὸν πρακτικὸ λόγο μετὰ τὸν καθαρὸ λόγο καὶ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ τελευταίου. Ὅμως ἡ ταύτιση τοῦ χώρου τῆς ἠθικῆς μετὰ ἐκεῖνον τοῦ δικαίου δὲν ἐκφράζει τὸν Κάντ. Παρ' ὅλο πού ὁ Κάντ θεωρεῖ καθοριστικὸ στοιχεῖο τῆς ἠθικότητας τὴν ὑποταγὴ στὸν νόμο (Legalität), ξεχωρίζει πάντως τὴν jurisprudentia ἀπὸ τὴν ethica. Αὐτὴν τὴν ταύτιση τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ δικαίου τὴν συναντᾷμε κυρίως στὸν Φίχτε καὶ περισσότερο τὸν Χέγκελ, ὁ ὁποῖος ὑποτάσσει τὴν ἀτομικὴ ἠθικὴ (Moralität) στὴν Sittlichkeit καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀτομικὴ ἠθικὴ

15. R. Eisler, *Kant-Lexikon*, Hildesheim 1972, 309.

16. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ὅρου κοσμοπολιτισμός βλ. Fr. Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat*, Βερολίνο 1915³.

βρίσκει τοὺς παγκόσμιους κανόνες μέσα τὸ Κράτος. Ἀκόμῃ ὁ ὁρισμὸς τῆς ἠθικῆς ὡς ἀσκητικῆς φέρνει τὸν Krug κοντὰ στὴν σκέψη τοῦ Schopenhauer. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἡ ἠθικὴ τοῦ Κούμα ἀντλώντας τὰ στοιχεῖα τῆς ἀπὸ τὸ *System der praktischen Philosophie* τοῦ Krug δίνει μία εἰκόνα τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Κὰντ καὶ τοὺς ἐπιγόνους του¹⁷.

17. Γιὰ τὴν φιλοσοφικὴ τοποθέτηση τοῦ Κούμα θὰ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε τὰ λόγια τοῦ στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ» 1818, 493: Ἡ κρίσις αὐτὴ μ' ἀναγκάζει οὔτε τοῦ Φιχτέρου τὸν Ἰδανισμόν ν' ἀποδέχωμαι, ἐπειδὴ καταντῶμεν δι' αὐτοῦ εἰς τὴν ἐξουδένωσιν τῆς ὑλικῆς κτίσεως, οὔτε τοῦ Σχελλίγγου τὴν ἀπόλυτον ταυτότητα, ἥτις εὐθὺς ὅπου ἴδα τι τῶν ἐκτός, θέλει μὲ φέρειν εὐθὺς εἰς τὴν δόξαν τῆς ἑτερότητος.

DIE ETHIK K. M. KOUMAS' UND W. T. KRUGS SYSTEM DER PRAKTISCHEN PHILOSOPHIE

Inhaltsübersicht.

K. M. Koumas (1777 - 1836), ein Vertreter der neugriechischen Aufklärung, hat ein vierbändiges Kompendium der Philosophie, sein *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* genanntes Hauptwerk (Wien 1818 - 20), publiziert. Seine *Ethik*, die im vierten Band enthalten ist, steht unter dem Einfluß der Philosophie Kants und ist abhängig von W. T. Krugs *System der praktischen Philosophie*, Teil II: Tugendlehre (1818).

Trotz der Bemühungen um eine selbständige Konzeption seines Werkes hat Koumas vieles von Krug übernommen, so den kantischen Terminus des Kategorischen Imperativs und die kantische Unterscheidung zwischen Maxime und Gesetz. Ferner stoßen wir auf die Definition der Ethik als Tugendlehre, Pflichtenlehre und Asketik und die des Gewissens als ursprünglicher Grundlage der Sittlichkeit. Auch Koumas' Lehre von der Glückseligkeit und Vollkommenheit ist die, welche man in Krugs Werk findet, wie auch die Charakterisierung des Weltbürgers als Idealtyps menschlicher Tugend in jenem Kompendium steht.

Athen

Roxane Argyropoulou-Lounghi